

Dănuț Mănăstireanu
Dănuț-Vasile Jemna
(coordonatori)

Omul evanghelic, încotro?

O nouă explorare
a comunităților protestante
românești

Cuprins

Prezentarea autorilor 9

Introducere (Dănuț Mănăstireanu și Dănuț-Vasile Jemna)..... 15

Partea I

Coordonate identitare

Repere pentru o antropologie teologică în spațiul evanghelic românesc
(*Dănuț-Vasile Jemna*) 29

Etica evanghelicilor români: parametri, provocări, perspective
(*Marcel Măcelaru*) 67

Cu graiul și cu traiul. Scurtă analiză istorică a mărturiei creștine și a misiunii
la evanghelicii români (*Narcis N. Vlașin și Ioana Achim*) 115

Evanghelicii și ecumenismul: de la contextul global la cel românesc
(*Ovidiu Dorin Druhora*) 147

Partea a II-a

Coordonate istorice

Lupta unui secol: libertatea religioasă în istoria baptiștilor români
(*Iemima Ploscariu și Iuliana Cindrea-Nagy*)..... 181

Colaboraționism și reconciliere (*Dănuț Mănăstireanu*) 209

Mișcarea *holiness*, izvor al pentecostalismului românesc?
(*Ciprian Gheorghe-Luca*) 249

Oastea Domnului și reînnoirea ortodoxiei românești, 1922-1989
(*Roland Clark și Ryan Voogt*) 279

Partea a III-a

Coordonate geografice

Creștinii evanghelicii din Basarabia (*Vasile Filat*) 315

Evanghelicii din cadrul comunității istorice românești din Ungaria
(*Mihaela Bucin*) 337

Evanghelicii români din Banatul Sârbesc între anii 1900 și 2020
(*George Hancock-Ștefan*)..... 369

Evangelicii români din diaspora europeană. Identitate, provocări și contribuții (<i>Daniel Martin</i>).....	391
Românii evanghelici de pe continentul nord-american (<i>Sorin Covaci</i>).....	417

Partea a IV-a

Coordonate socioculturale

Imaginea femeii în spațiul evanghelic românesc (<i>Ligia Livanu</i>).....	445
Educația creștină în școlile evanghelice din România postcomunistă (<i>Liliana Romaniuc și Flore Drăgan</i>).....	483
Religie și media. Influența media asupra comunităților evanghelice din România (<i>Rodica Mocan</i>).....	513
În loc de concluzii. Omul evanghelic, încotro? (<i>Teodor Baconski, Dana Sisoeva, Corneliu C. Simuț, Dan Lungu, Daniel Fărcaș, Vasile Gabrian, Anda Mogoș, Teofil Stanciu, Alin Tat, Adrian Miroiu, Adonis Vidu, Ionuț Blidar, Camelia Luncan, Florin T. Tomoioagă, Mihai Maci, Cristian Sonea, Ioan T. Morar, Vasile Ernu, Maria Hulber, Ionuț Biliuță, Emil Bartoș, Otniel Bunaciu</i>)	549
<i>Index de nume</i>	635

A doua parte a textului examinează schimbarea retoricii și a acțiunilor evanghelicilor în timpul regimurilor comuniste, când au fost recunoscuți oficial, dar sever reprimăți și izolați de instituțiile și mentorii lor anteriori din străinătate. În această perioadă, analiza se va concentra pe atașamentul evanghelicilor față de conceptul de drepturi ale omului la sfârșitul anilor 1970 și pe formarea Comitetului Creștin Român pentru Apărarea Libertății Religioase și de Conștiință (ALRC), ca singura organizație religioasă locală care a contestat în mod direct suprimarea de către guvernul român a libertății religioase, a conștiinței și a drepturilor omului.

Ultima secțiune, cea referitoare la epoca postcomunistă, examinează relația actuală a evanghelicilor cu conceptele de drepturi ale omului și libertate religioasă, în contexte precum legea din 2006 privind libertatea religioasă. Capitolul se bazează pe surse de la Arhivele Naționale ale României și Arhivele Naționale ale Republicii Moldova, de la CNSAS și de la arhivele Bibliotecii Angus a Universității Oxford. Aceste documente, împreună cu un număr de publicații ale liderilor evanghelici, memorii, surse media românești și arhive bisericești, oferă o analiză triangulată a chestiunii pe care o discutăm aici.

În 1918, odată cu formarea României Mari, bapțiștii români doreau să aibă aceleași drepturi de a-și practica credința pe care le avuseseră anterior, ca supuși ai Austro-Ungariei sau ai Imperiului Rus, precum și să experimenteze în propria țară libertatea pe care evanghelicii o aveau în Europa de Vest și în America de Nord. Această abordare a continuat și în perioada comunistă, când ei au urmărit respectarea dreptului fundamental al omului la libertatea religioasă, așa cum este el practicat de coreligionarii din țările occidentale. Dintr-o perspectivă socială, evanghelicii români au înțeles libertatea religioasă și drepturile omului ca însemnând obținerea acelorași drepturi în societate pe care le aveau semenii lor ortodocși, cum ar fi dreptul la o educație adecvată și nediscriminatorie pentru copiii lor, dreptul la angajare în orice slujbă ar fi dorit, dreptul la o înmormântare decentă și libertatea de a ține servicii religioase conform tradițiilor lor evanghelice protestante.

Ei au reușit să influențeze abrogarea legislației interbelice care suprimase drepturile lor și ale multor grupuri religioase minoritare. Schimbările de guvern din perioada interbelică au făcut ca aceasta să fie o luptă continuă pentru recunoașterea lor legală din punct de vedere social și politic. Conceptul de „drepturi ale omului” a intrat pe scena internațională prin Declarația Universală a Drepturilor Omului, publicată la 10 decembrie 1948⁵. La sfârșitul anilor 1970, evanghelicii români au adoptat acest concept și s-au concentrat pe libertatea de a practica religia ca un drept fundamental al omului. Ei au abordat încălcările drepturilor omului dintr-o perspectivă preponderent politică, ca răspuns la etichetarea de către guvernele comuniste a acțiunilor credincioșilor ca fiind ostile statului român.

Evanghelicii români și-au bazat, de asemenea, urmărirea libertății religioase și a drepturilor omului pe credința protestantă că fiecare persoană este liberă să-l

5. Declarația Universală a Drepturilor Omului, 10 decembrie 1948, <http://www.un.org/en/documents/udhr/>, accesat la 06.04.2023.

caute pe Dumnezeu pentru ea însăși: să citească, să interpreteze Scripturile și să se adune cu alți credincioși, așa cum afirmă Biblia. La baza acțiunilor lor a stat întotdeauna componenta teologică conform căreia, în calitate de purtători ai ceea ce ei credeau a fi cea mai apropiată interpretare a Scripturilor creștine, erau chemați să aibă o influență pozitivă în societate – să fie „lumină și sare” printre vecinii lor. Prin urmare, ei credeau că trebuie să obțină spațiul social și politic necesar pentru a face acest lucru. În principiu, urmărirea și înțelegerea libertății religioase și ale drepturilor omului s-au extins dincolo de propriile lor comunități evanghelice, dar – este important de menționat – rareori dincolo de sfera creștină.

1918-1948 – găsirea unei voci pentru libertatea religioasă

După formarea României Mari, evanghelicii din Transilvania erau cei mai numeroși din țară, urmați de cei din Basarabia, cu a doua cea mai mare populație de evanghelici, mai cu seamă baptiști. Aceștia și-au văzut diminuat statutul juridic avut sub administrația habsburgică și chiar sub cea rusă⁶. Evanghelicii români au fost influențați de o istorie bogată a protestanților în căutarea libertății religioase și a libertății de conștiință în Europa de Vest și în America. Constituția română din 1923 garanta, de asemenea, lipsa oricărei discriminări pe bază de religie sau confesiune⁷. Cu toate acestea, autoritățile guvernamentale și cele ale Bisericii Ortodoxe Române (BOR) au dezbătut definiția confesiunii (cultul) și ce grupuri ar putea sau ar trebui să fie considerate o religie oficială și „acceptată”.

Între 1918 și 1941, baptiștii din întreaga lume au adresat guvernului român un șir întreg de petiții împotriva încălcării libertăților religioase, solicitând ca țara să se comporte la fel ca alte țări democratice. Inițial, baptiștii și creștinii după Evanghelie și-au încadrat petițiile adresate oficialilor guvernamentali români în contextul internațional al sporirii drepturilor minorităților, așa cum era stipulat în tratatele de pace care au urmat Primului Război Mondial⁸. România, în calitate de semnatară a tratatelor de pace de la Paris, a promis să susțină drepturile minorităților. Aceste petiții ale liderilor evanghelici au fost însoțite de expresii de patriotism. Ei susțineau că, în calitate de cetățeni loiali, ar trebui să aibă aceleași drepturi de a-și practica credința precum credincioșii ortodocși sau greco-catolici.

Evanghelicii români care au solicitat guvernului român aceste drepturi au fost puternic influențați de studiile lor din străinătate, făcute în țări precum Germania, Marea Britanie și SUA, sau de grupurile locale ale minorităților etnice, cum ar fi

6. Albert W. Wardin Jr, *On the Edge: Baptists and Other Free Church Evangelicals in Tsarist Russia, 1855-1917*, Wipf & Stock, Eugene, OR, 2013, pp. 337-342.

7. *Constituția României 1923*, <https://www.constitutia.ro/const1923.htm>, accesat la 18.02.2023, Articolele 5, 7, 8.

8. Arhivele Naționale ale României, Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare ANIC), DGP 2350, 232/1937, f. 52, 64-65; James L. Lancaster, „The Protestant Churches and the Fight for Ratification of the Versailles Treaty”, *The Public Opinion Quarterly*, vol. 31, nr. 4, 1967, pp. 597-619.

bapțiștii germani din București. În perioada interbelică, principalii lideri evanghelici români implicați în aceste confruntări au fost Constantin Adorian, Ioan Socaciu, Ioan Cocuț și Lucașa Sezonov, din rândul bapțiștilor, Gheorghe Oprea Teodorescu⁹ de la creștinii după Evanghelie, precum și Pavel Budean și Ioan Bododea¹⁰ pentru pentecostali. Strategia lor a fost aceea de a scrie memorii și petiții în care să detalieze hărțuielile la care erau supuși evanghelicii și să atragă atenția asupra aplicării greșite sau a ignorării totale a noii legislații de către autoritățile locale. Ei au furnizat dovezi pentru a demonstra de ce ar trebui să primească sau să mențină statutul de cult recunoscut și au solicitat audiențe cu oficiali guvernamentali cheie pentru a-și prezenta cazul.

John H. Rushbrooke, secretar general al Alianței Mondiale Baptiste (AMB) și președinte al acesteia între 1939 și 1947, a sprijinit bapțiștii români în lupta lor pentru libertate religioasă poate mai mult decât orice altă persoană străină¹¹. Una dintre primele sale vizite a fost în 1920, când a venit tocmai pentru a investiga libertatea religioasă în România, după relatările despre persecuțiile împotriva bapțiștilor. În timpul acestei vizite, Rushbrooke și reprezentantul Misiunii Baptiste Americane, Dr. C. A. Brooks, s-au întâlnit cu un comitet format din reprezentanți din fiecare dintre regiunile istorice ale României.

Printre aceștia se numărau Constantin Adorian, președintele Uniunii Baptiste Române de la acea vreme, Benjamin Schlipf, reprezentantul Bisericii Baptiste Germane în România, Dumitru Hodoroabă din Bucovina, Vasile Berbecar, Radu Tașcă împreună cu alți doisprezece reprezentanți din Transilvania, precum și Lev Averbuch și Andrei Ivanov din Basarabia. Aceștia au trimis o scrisoare președintelui de atunci al Consiliului de Miniștri, Alexandru Vaida-Voevod, și au făcut cunoscută situația bapțiștilor români în reviste profesionale din străinătate cu ajutorul lui Brooks și Rushbrooke¹². Adorian a apărut cu succes poziția baptistă în audiența sa la ministrul de război, generalul Rășcanu, în 1921, care, ca urmare a petiției lui Adorian, și-a instruit subordonații să se asigure că respectă libertatea religioasă a soldaților și că nu îi obligă pe soldații evanghelici să participe la slujba ortodoxă¹³.

În cazul bapțiștilor, în special, aceștia au contestat pretenția guvernului cu privire la asigurarea libertății de conștiință și a libertății religioase promise în constituție. Maltratarea bapțiștilor a provocat dezbateri în Senat între Octavian Goga, în calitate de ministru al Cultelor (1920-1921), și senatorul Gheorghe Grigorovici. Goga și-a apărut acțiunile în calitate de ministru, susținând că sprijină libertatea religioasă atâta timp cât grupurile religioase nu afectează ordinea

9. Gheorghe Oprea Teodorescu, Marin Ionescu, *Istoricul Adunărilor Creștine după Evanghelie din România (1899-1945)*, ed. Bogdan Emanuel Răduț, Sitech, Craiova, 2020, pp. 57-58.

10. *Cuvântul Adevărului*, seria I, an I, nr. 7, iulie 1929; și an IV, nr. 1, ianuarie 1932, p. 12.

11. Bernard Green, „Earnest to Make Others Free: J.H. Rushbrooke and religious liberty”, *Baptist Quarterly*, vol. 36, nr. 3, 1995, pp. 108-119.

12. C.A. Brooks, J.H. Rushbrooke, *Baptist Work in Europe*, Londra, 1920, *apud* Alexa Popovici, *Istoria bapțiștilor din România 1856-1989*, Făclia, Oradea, 2007, p. 551.

13. Scrisoare în arhivele Seminarului Baptist, în *ibidem*, pp. 356-357.

publică și binele moral¹⁴. Această stipulație a fost folosită pentru a restrânge libertatea minorităților religioase chiar și după ce a fost adoptată o legislație de succes. De exemplu, intervenția lui Rushbrooke pe lângă Take Ionescu, în calitate de președinte al Consiliului de Miniștri, a dus la ordinul nr. 2143 din 17 ianuarie 1922, care recunoștea baptiștii ca fiind o confesiune și ordona tuturor organelor administrative să le acorde libertate deplină¹⁵. Cu toate acestea, ei au fost nevoiți să apere această „libertate deplină” în fața guvernelor ulterioare, arătând că nu sunt un pericol pentru siguranța statului și morala publică – un argument adus adesea împotriva lor de poliție, de funcționarii BOR și de consilierii Ministerului Cultelor¹⁶.

Legislația referitoare la libertatea religioasă s-a schimbat deseori din cauza guvernului care se afla el însuși în continuă schimbare. Cu fiecare nou guvern, baptiștii s-au grăbit să trimită petiții oficialilor români și să informeze Alianța Mondială Baptistă și pe baptiștii americani despre noile restricții. Memorandumuri care detaliau persecuția, hărțuirea și încălcarea drepturilor lor au fost semnate de liderii evanghelici români și trimise Regelui, președintelui Senatului, membrilor cabinetului, prim-ministrului și Patriarhului Miron Cristea¹⁷. După 1920, evanghelicii români i-au scris în mod repetat ministrului cultelor, care trebuia să apere libertatea religioasă, dar care a fost adesea sursa unor ordonanțe represive sau decizii legislative care au încercat să limiteze libertatea de conștiință promisă în constituție¹⁸. Investigațiile efectuate de minister pe baza memorandumurilor trimise de evanghelici au susținut adesea că acuzațiile erau nefondate¹⁹.

Publicația baptistă *Farul Mântuirii*, înlocuită în 1933 cu *Farul Creștin*, a fost un mijloc important prin care liderii Uniunii Baptiste comunicau cu credincioșii din întreaga țară, informându-i cu privire la drepturile lor și la orice modificări ale legislației privind grupurile religioase. Un articol republicat din ziarul *Poliția* susținea că libertatea absolută de conștiință și libertatea religioasă (libertatea cultului), așa cum apăreau în articolul 22 din Constituția din 1923, aduceau mare cinste poporului român. Autorul cerea în special poliției să susțină libertatea prescrisă în constituție, dezvăluind o voce seculară care apăra poziția confesiunilor minoritare precum cea evanghelică. Retipărirea articolului a fost urmată de o scrisoare din partea secretarului general al Alianței Mondiale Baptiste, J.H. Rushbrooke, asigurându-i că relatările lor legate de persecuție au avut efect

14. *Universul*, 23 martie 1921; *Adevărul*, 10 decembrie 1921, p. 1, în Popovici, *op. cit.*, pp. 359-361.

15. *Ibidem*, p. 364.

16. ANIC, DGP 2349, 40/1931, f. 305; DGP 2349, 18/1921, f. 1; DGP 2350, 232/1937, ff. 56-58; ANRM 679-1-5555, f. 376; ANRM 679-1-4840, ff. 50, 227, 227, 244-246; Bradin acuză jandarmii că pun piedici obținerii statutului de cult de către penticostali. DGP 2350, 15/1938, f. 262.

17. Popovici, *op. cit.*, pp. 386-387; *Farul Mântuirii*, an VIII, nr. 9, mai 1927, pp. 5-6.

18. Popovici, *op. cit.*, p. 354.

19. Viorel Achim, *Politica regimului Antonescu față de cultele neoprotestante. Documente*, Polirom, Iași, 2013, pp. 460-462, doc. 182; Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (în continuare ACNAS) D 15308, ff. 427, 435; ANIC, IGJ 1474, 57/1938, ff. 3-6; Popovici, *op. cit.*, p. 373.

și că el crede că miniștrii guvernului român lucrează pentru „libertate religioasă absolută”²⁰. Aceasta a fost o evaluare prematură a lui Rushbrooke, care a devenit ulterior critic și neîncrezător față de oficialii români până la sfârșitul anilor 1930.

Periodicele au făcut cunoscute, de asemenea, drepturile baptiștilor din întreaga lume, pentru a sublinia anomalia situației românești în raport cu alte țări europene. Ioan Socaciu (director al Seminarului Baptist în anii 1927-1931, 1946-1954, și președinte al Uniunii Baptiste în 1931-1945) a vizitat un bătrân baptist din Austria și a publicat un articol în care descrie libertatea de cult pe care a întâlnit-o acolo²¹. Retipăririle articolelor jurnalistului Mihail Sevastos din *Dimineața* au fost deosebit de populare în periodicul baptist, datorită apelului lor la guvern pentru a opri persecuțiile religioase. Sevastos susținea că România ar fi fost o sursă de ridicol și ofensă pentru alte națiuni (cum ar fi Marea Britanie și SUA) unde baptiștii se aflau în poziții de autoritate politică²². Acțiunile baptiștilor români au fost urmărite de presa seculară. Un alt articol din *Dimineața* din 4 aprilie 1926, intitulat „Baptiștii în România”, a pretins că baptiștii britanici au cerut o alianță pentru a face presiuni asupra guvernului român privind libertatea religioasă²³. Tot un articol din același ziar susținea că peste 30.000 de americani au semnat o petiție adresată Reginei Maria, cerând libertatea minorităților confesionale din România²⁴.

Până în 1928, evanghelicii s-au concentrat pe aprobarea unei legi a cultelor cuprinzătoare, aflată în discuție în Parlament, pentru a se asigura că baptiștii din întreaga țară vor fi o confesiune recunoscută. Acest lucru însemna că nu vor mai fi clasificați ca asociație religioasă, cu mult mai multe restricții pentru activitățile lor religioase. Ei ar avea astfel libertatea de a-și practica credința când și cum doresc. La ședința Comitetului Uniunii Comunităților Baptiste din România din 1925, prezidată de Vasile Berbecar, în calitate de secretar general, participanții au convenit să contacteze prin memorandum toți senatorii și deputații din toate partidele politice în așteptarea Legii Cultelor care urma să fie votată în Parlament²⁵.

La conferința baptistă anuală care a avut loc la Lupeni în 1927, liderii și-au luat din nou angajamentul să lupte pentru a asigura includerea lor ca o denomi-nație recunoscută în mult așteptata nouă Lege a Cultelor²⁶. Numărul din ianuarie 1927 al revistei *Farul Mântuirii* a evidențiat lipsa libertății religioase din România, dar a însoțit afirmațiile incriminatoare cu declarații de patriotism. Editorii au

20. „Libertatea Cultului”, *Farul Mântuirii*, an V, nr. 8, mai 1924, p. 8.

21. Ioan Socaciu, „Austria și lucrarea Evangheliei”, *Farul Mântuirii*, an V, nr. 9, mai 1924, p. 6.

22. *Farul Mântuirii*, an VIII, nr. 3, februarie 1927, p. 3.

23. *Farul Mântuirii*, an VII, nr. 9, mai 1926, p. 7.

24. „Americani și libertățile minoritare confesionale din România: o petiție semnată de 30 de mii de americani către Regina Maria”, *Farul Mântuirii*, an VIII, nr. 11, iunie 1927, p. 8; Popovici, *op. cit.*, p. 390.

25. „Ședința Comitetului Uniunii Comunităților Baptiste din România”, *Farul Mântuirii*, an VII, nr. 1-2, ianuarie 1926, p. 15.

26. „Conferința anuală a Uniunii Comunităților Baptiste Române din România”, *Farul Mântuirii*, an VIII, nr. 23, decembrie 1927, pp. 5-6.

afirmat, de exemplu, că „*Farul Mântuirii* va răspândi și în viitor dragostea pentru Patria noastră românească”²⁷.

Agenții Siguranței au recunoscut influența importantă a baptiștilor din străinătate și au raportat acțiunile Alianței Mondiale Baptiste conduse de Rushbrooke. Aceștia au pretins existența a „milioane” de semnături în semn de protest față de persecuțiile împotriva baptiștilor și a altor religii, precum și un posibil apel la Liga Națiunilor²⁸. Raportul din 1927 al Comisiei americane privind libertatea religioasă în România a făcut o analiză dură a tratamentului guvernului față de baptiști²⁹.

Presiunea din partea românilor evanghelici, precum și cea din străinătate, a dus la adoptarea Deciziei nr. 53049, publicată la 19 ianuarie 1928, care recunoștea statutul anterior al confesiunilor baptiste din fostele teritorii maghiare și dădea guvernului puterea de a extinde legea în România³⁰. Scrisoarea lui Rushbrooke publicată în *Baptist Times* a revendicat victoria pentru libertatea religioasă în Transilvania, datorită miniștrilor Nicolae Titulescu, Ion Duca, Nicolae Lupu și Alexandru Lapedatu, și și-a exprimat speranța că decizia Consiliului de Miniștri va fi pusă în aplicare în toată România³¹.

Acest lucru nu s-a întâmplat, deoarece mult așteptata Lege a Cultelor nr. 54, adoptată la 22 aprilie 1928, nu a menționat baptiștii sau vreun alt grup evanghelic printre confesiunile aprobate: Biserica Ortodoxă Română și cele greco-catolică, reformată, evanghelică-luterană, unitariană, gregoriană, mozaică³². Articolul 53 menționa că drepturile „comunității” baptiste, date prin decizia anterioară, erau menținute, dar comunitatea trebuia să primească o nouă aprobare din partea ministrului cultelor³³. O circulară redactată de Ioan Popa îi încuraja pe toți baptiștii să cunoască bine noua lege și să fie gata să o folosească în apărarea lor³⁴.

Evanghelicii au fost consecvenți în a face cunoscută în publicațiile lor noua legislație religioasă, instruindu-i pe credincioși să cunoască legile³⁵. Din nefericire, ei se aflau în continuare la mila poliției și a jandarmilor locali. Prevederile legilor au fost oarecum ambigue. Administratorii locali și jandarmii nu au ținut cont de articolul 53 din lege sau au folosit prevederile privind siguranța publică

27. Ion Popa, Vasile Berbecar, Uniunea Comunităților Baptiste din România, Arad, „Apel către toți credincioșii, toate bisericile și toate comunitățile bisericești baptiste”, *Farul Mântuirii*, an VIII, nr. 1-2 (ianuarie 1927), pp. 3-4; „Primirea A.S.R. Prințului Nicolae la Detroit, Michigan: Vizita la Biserica Baptistă Română”, *ibidem*, p. 14.

28. ANIC, DGP 2349, 26/1927, vol. 1, f. 11, 15. ACNSAS D 6901 vol. 1, ff. 100, 107, 232.

29. „Un rechizitoriu aspru”, *Farul Mântuirii*, an IX, nr. 1, ianuarie 1928, p. 7.

30. Monitorul Oficial nr. 14 (19 ianuarie 1928), pp. 426-429. A fost decizia bazată pe Consiliul Ministrului, publicația nr. 2680 din 21 noiembrie 1927.

31. „Aurora libertății pentru baptiștii români”, *Farul Mântuirii*, an IX, nr. 1, ianuarie 1928, p. 4.

32. *Farul Mântuirii*, an IX, nr. 11, iunie 1928, pp. 4-7.

33. Lege pentru regimul general al cultelor, *Farul Mântuirii*, an IX, nr. 13, iulie 1928, p. 5.

34. Ioan Popa, „Circulară”, *Farul Mântuirii*, an IX, nr. 14, iulie 1928, p. 4.

35. ANIC, DGP 2350, 15/1938, f. 238. Circulara de la Creștinii după Evanghelie din Ploiești, 12 septembrie 1938.